

Báthory Orsolya
„Deákul írtam” – Pázmány Péter latinsága¹

A nyelvi kétlakosság

Pázmány Péter életművének szerves, az anyanyelvi alkotásaitól elválaszthatatlan részét képezik latinul írt művei. Ez a mondat, ahogy a címben rejlik, nyelvi alapú distinkció is értelmezhetetlen volna egy Pázmány korabeli olvasónak. Abban az időben ugyanis, amikor a mindennapos kommunikáció opcionális, a tudománynak pedig kizárólagos nyelve a latin volt, és még néhány évtizeddel korábban is teljes életművek születtek a klasszikus nyelven, teljesen természetes volt a szerzői kétnyelvűség (és akár a többnyelvűség is, köszönhetően kelet-közép-európai térségünk összetett nyelvi-kulturális közegének). A nyelv megválasztása része volt a retorikai stratégiának: a megalkotandó szöveg tárgya, esetleges reflektív volta (ilyen esetben a megválaszolando művel azonos nyelven íródott), a célközönség nyelvi kompetenciája határozta meg, hogy a szerző adott kommunikációs helyzetben melyik nyelvet választotta.

Korunk ehhez képest számos ponton eltér a koramodernától. A posztmodern kor nemzetközi kommunikációjában ugyanis az angolé a vezető szerep, de az irodalmi kétnyelvűség, leggyakrabban mégsem az angol mint lingua franca és a szerzők anyanyelvének viszonyában jelentkezik, hanem a natív vagy szerzett (iskolázás, családi körülmények stb.) diglosszia eredményeként jön létre.² Viszonylag kevés olyan

¹ A szerző az ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa. A tanulmány megjelenését támogatta az NKFIH/OTKA K 137815 sz. pályázata.

² A Pázmány és a korabeli értelmiség hétköznapiokban és a tudományos területen érvényesülő kétnyelvűségét (azaz a magyar, illetve más, a történelmi Magyarországon használt anyanyelv és a latin párhuzamos használatát) szociolingvisztikai szempontból talán Charles A. Ferguson kiterjesztett diglosszia-fogalma írja le legtalálóbban. Az eredetileg egyazon nyelv egymás mellett élő, de eltérő státuszú (E mint emelkedett és K mint közönséges) változatai alapján megalkotott diglosszia-meghatározás joggal terjeszthető ki olyan nyelvi helyzetekre, ahol a kétnyelvűség az adott közösség által használt két különálló és eltérő státuszú nyelvre értelmezhető. Témánkra konkretizálva és leegyszerűsítve a meghatározást: Pázmány korában a latin volt a magasabb státuszú (E) nyelv a térség más (K) anyanyelveivel szemben, és a két nyelv társadalmi funkciói ennek megfelelően különböztek. Charles A. FERGUSON, *Diglossia*, Word, 15 (1959)/2, 325–340. A kiterjesztett értelemben vett diglossziára példaként hozza a „középkori” latin–magyar kétnyelvűséget: LANSTYÁK István, *Diglosszia és kettősnyelvűség = Nyelvmentés vagy nyelvárulás?: Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*, szerk. KONTRA Miklós, SÁLY Noémi, Bp., Osiris, 1998, 125.

modern szerzőről tudunk, aki két nyelven is kimagasló irodalmi alkotásokat hozott létre. A közismert heideggeri metaforát használva ha „a nyelv a lét háza”, akkor elmondható, hogy ma kevés olyan udvar van, ahol egyszerre több ház is lenne, amelyekben a lakó, azaz az író egyidőben és egyformán kényelmesen tud élni.³ Pázmány latin nyelvű írásait olvasva pedig éppen ez az érzésünk támad, hogy ő mind a magyar, mind a latin nyelv házában rendkívül kényelmesen és otthonosan létezik és tevékenykedik. (Hozzátehetjük még, hogy a házak falainak alapvetően közös az anyaga, illetve Pázmány bizonyos bútorokhoz azért erősen ragaszkodik, így előszeretettel cipeli át ezeket egyik házból a másikba – de ez utóbbiról most nem lesz szó.⁴)

Az életmű tisztán latin része sajnos jóval kevesebb figyelmet kap a szakma részéről is, s még kevésbé – latin nyelvtudás híján – a laikus olvasóktól. Fontos hangsúlyozni, hogy az ő mindenkori érdeklődésük felkeltése és irányítása a Pázmány-kutatók „kezeében van”. Ugyanakkor természetes, hogy a „magyar próza atyjának” mely más műveit lehetne kutatni inkább, ha nem az éppen anyanyelvűeket, hiszen például azokban jelentkezik legtisztábban a nyelvi teremtő erő, a közlésnek az az energiája, amely ma is oly élvezetes olvasmánnyá teszi Pázmányt a művelt nagyközönség számára is.

Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy Pázmány akkor is kétnyelvű szerző, amikor magyarul ír. Szinte valamennyi anyanyelvű írásában találkozunk számos, latin forrást idéző, kisebb-nagyobb terjedelmű közbeékeléssel. Pázmány ezeket a zavartalan befogadás érdekében gyakran lefordította, vagy oly módon szerkesztette be a magyar szövegbe, hogy kihagyásuk se okozzon fennakadást a megértésben. Ezt, az egyébként kiváló gyakorlati érzékéről tanúskodó idézőtechnikát Pázmány leginkább a *Prédikációkban* alkalmazta tudatosan.⁵ A citátumhasználat ezen módja egy-

³ Martin HEIDEGGER, *Levél a „humanizmusról”*, ford. BACSÓ Béla = M. H., *Útjelzők*, szerk., jegyz., utószó PONGRÁCZ Tibor, Bp., Osiris, 2003, 293.

⁴ Pázmány saját szövegeinek „újrahasznosítására” gondolok. Az eljárás nyelvi tekintetben kétirányú: Pázmány a magyar műveiből is kompilál motívumokat, témákat, gondolatmeneteket latin írásaiába, és fordítva. A nyelvek közti „átjárásra” számos példát hoztam a latin vitairatokról szóló írásaimban, ezért most külön nem térek ki erre a jelenségre. BÁTHORY Orsolya, *Pázmány Péter Peniculus papporuma = A reformáció emlékezete a kora újkorban: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. századi Magyarországon*, főszerk. SZÁRAZ Orsolya, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 290; Uő., BÁTHORY Orsolya, „Halladsza Luther...” – *Luther és az ördög disputája Pázmány műveiben = Átfedések: Szövegalkotás a 16–18. századi irodalomban*, szerk. KISS Farkas Gábor, MACZÁK Ibolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport – MTA–ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport, 2019 (Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok, 22), 115–138. – A Pázmány szövegalkotásában jelentkező „újrahasznosító” tendenciákról és azok elemzéséről az alapvető monográfia: HARGITTAY 2019.

⁵ „Noha az Isten Könyvéből a régi szent Atyák és világi tudósok tanításából sokat *deákul* írtam: mivel sokszor nagyobb és kedvesb ereje vagyon mondásoknak abban a nyelvben. [...] Ugy rendeltem pedig, azoknak magyarul írt formáját; hogy, a ki *deákul* nem tud, vagy a ki a kösség-előt *deákul* nem akar olvasni, csorba

aránt segítette a papot a beszédre való felkészülésben, másrészt a híveknek is lehetővé tette az akadálytalan percepciót. A tudatos és deklarált anyanyelvhasználatnak némileg ellentmond a *Kalauz*, ahol Pázmány az irdatlan mennyiségű latin idézet csak elenyésző hányadát illesztette be a fentebbi, zárványként viselkedő szövegegységeként, vagy tolmácsolta magyarul.⁶

Ez a fajta bilingvis szövegalkotás a kor katolikus tudományosságának sztenderdje volt – a szerzővel szembeni elvárásként jelentkezett, hogy tekintélyi érv gyanánt nagy mennyiségű latin idézetanyagot vonultasson fel mondanivalója alátámasztására. Pázmánynak mindössze három olyan írása van, amely ilyenformán nem kétnyelvű, vagyis amelyekben lényegében hiányoznak (*Imádságos könyv*, *Kempis Tamásnak Christus követéséről*), illetve a szerző által csak lefordítva szerepelnek (*Tíz nyilvánvaló bizonyosság*) latin szövegrészek.⁷

Az egyes művekben az idézések révén megvalósuló kétnyelvűségen túl Pázmány önkompilációs alkotói eljárása a másik, talán még nyomósabb érv, amely az életmű átfogó, több nyelvet egyszerre figyelembe vevő vizsgálata mellett szól. Pázmány írói működésére ugyanis egyre inkább nem úgy tekintünk, mint lezárt, egymástól független művek sorozatára.⁸ Az egyes írásokat ugyanis összefűzi, hogy bennük rendre találkozzunk már előzőleg megírt témákkal, argumentációkkal, amelyek az aktuális műben újrakontextualizált és újrafogalmazott változatban szerepelnek. Úgy is mondhatom ezt Gérard Genette narratológiai terminusával, hogy a korábbi művei bizonyos részek tekintetében nagyon gyakran hypotextusai a hypertextusoknak.⁹ A hypotextusként

nem esik a magyar írásban; hanem úgy foly, mint, ha a *deák* szók közbevetve sem vólnának. Azt-is adom tanácsul, hogy akik ebből a könyvből olvasnak a kösség-előt, kihadgyák a *deák* mondásokat; és csak azt olvassák, a mi *magyarul* vagon. Mert haszontalan és unalmas a kösség-előt sokat *deákul* olvasni, mivel a közbe-vetett *deák* szók, kiverik inkább az egy-ügyük elméjéből, hogy-sem beléoltnák a tudományt. A predikáció is nagy részel rövideb lészen, ha a *deák* mondások elhagynak.” PPÖM VI, XXV–XXVI. Egy részét idézi: HARGITTAY 2019, 24.

⁶ A magyar fordítások csekély volta talán azzal magyarázható, hogy a *Kalauz* célközönsége az a latinul tudó egyházi vagy világi értelmiség volt, amelynek tagjai már Pázmány korábbi, a *Kalauz*-ba beszerkesztett vitairatainak is potenciális olvasói lehettek. Pázmánynak nem muszáj fordítania, így inkább arra koncentrált, hogy forrásait hatékonyan kompilálja. „A minémű tanúkat e könyvben állatok, azoknak tulajdon szavait, melyek a dologhoz illenek, rövideden kiírom deákul; de úgy, hogy amit ezek nem szintén egymás-után irnak-is, egygyüvé hordom, hogy nyilvánban kitessék értelmök. PPÖM III, 9. A latin citátumok használatáról és Pázmány idézési technikájáról szintén lásd: HARGITTAY 2019, 24–26.

⁷ HARGITTAY 2019, 25.

⁸ *Uo.*, 11. A lineáris szemlélet érvényességét eleve megkérdőjelezi, hogy több művén is egyidőben dolgozott. *Uo.*, 70.

⁹ Gérard GENETTE, *Palimpsestes: La littérature au second degré*, Paris, Éditions du Seuil, 1992, 16–17. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Intertextualitás: létmód és/vagy funkció?*, Irodalomtörténet 76 (1995)/4, 511.

funkcionáló nagyobb terjedelmű szövegegységek, akárcsak a hypertextusok, lehetnek magyar (magyar–latin) és latin nyelvűek egyaránt. Pázmány komplex szövegalkotási eljárásához tehát emiatt is elengedhetetlen a tisztán latin nyelvű művek részletes ismerete, hiszen ezekből éppúgy sajátjaként merített a szerző, mint a magyar írásaiból.

Visszatérve a címben lévő nyelvi megkülönböztetés indokolt vagy nem indokolt voltához, láthattuk, hogy par excellence magyar nyelvű Pázmány életműről képtelenség beszélni. Ha az oeuvre nyelvi alapú megbontása sem hermeneutikai, sem Pázmány saját alkotói eljárása szempontjából nem indokolt, van-e értelme egyáltalán különbséget tenni a két nyelvi megnyilvánulás között? Az egyik ok, amiért igen, az magának Pázmánynak – a fentebb a *Prédikációk*hoz kapcsolódóan említett – anyanyelvű alkotásra való törekvése. Amikor megvalósítja ezt a programot, vagyis „a Magyarokért magyarul ír”, akkor egyúttal le is mond egy szélesebb körű, európai nyilvánosságról.¹⁰ Nem véletlen, hogy az első alkalom, amikor Pázmány kontroverz teológusként bekerül az európai protestantizmus látókörébe az azzal kezdődik, hogy a hazai protestánsoknak le kell fordítaniuk a *Kalauzt* latinra.

A latin nyelvű művek háttérbe szorítása mellett a másik nagy hiba volna a két nyelven megírt szövegek reflektálatlan egybemosása. A posztmodern kor hajlamos arra, hogy figyelmen kívül hagyja az alteritásra mint a korszakra oly jellemző klasszikus nyelvi beágyazottságot, amelynek köszönhetően a korabeli szerzők a lélegzetvétel automatizmusával alkottak egyidőben is akár latin (olykor görög) és anyanyelvi műveket. A Pázmány által használt két alkotói nyelv házának közös falát az arisztotelészi és skolasztikus logikán alapuló argumentatív technikák adják. Az évek, évtizedek során elsajátított skolasztikus-dialektikus (–disputatorikus) módszer, amely rendszerének koherenciáját biztosította, és amely fejében bizonyosan klasszikus nyelven fogalmazódott meg, alkotta azt a gondolati fundamentumot, amelyre a szövegei ráépültek.¹¹ Nincs szó tehát arról, hogy reflektálatlanul össze kellene keverni az életmű két

¹⁰ Pázmány sokat idézett gondolata: „És jóllehet Deákul-is tudok, de mivel a’ Kalaúzt a’ Magyarokért Magyarul írtam, annak óltalmát-is Magyarul akarom írnyia, Nemzetemnek lelki orvosságáért.” PPÖM V, 480.

¹¹ Sík Sándor ezt a következőképpen fogalmazza meg: „egész gondolkodásmódja hozzáalakult a skolasztikus spekulációnak és előadásmódnak mindenekelőtt logikai formáihoz. A skolasztikának nem tartalmi oldaláról van itt szó, hanem módszeréről, annak páratlan elmeélesítő, gondolkodásbeli fegyelemre és szigorúságra szorító formai követelményeiről.” Sík 1939, 342. Frivaldszky János szintén a skolasztikus logikában látja Pázmány érveléstechnikájának sikerét. „Azt kell, hogy mondjuk, Pázmány rendszere nem csak belülről koherens, hanem az ellenérvekkel szemben is felvértezett, amit a tudatosan alkalmazott skolasztikus-dialektikus módszere tesz lehetővé.” FRIVALDSZKY János, *Mit üzen korunk jogásza számára Pázmány igazságra tartó dialektikus-szillogisztikus érvelési módja? = Jubileumi emlékkönyv Pázmány Péter egyetemalapításának 375. évfordulója tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2010, 86.

nyelvét, a latin mindkét nyelvi munkásságnál ott áll a háttérben, mondhatni: a lét házá-
nak a falai ebből épülnek meg.

A skolasztikus logika adta gondolati homogenitás mellett Pázmány nagyon is szá-
montartotta a közlés nyelvét, vagyis hogy magyar, latin vagy kétnyelvű-e a szöveg.¹²
A magyar nyelv preferálása mellett a latin citátumok használatának oka a funkcioná-
litás és a kényszerű autoritáskeresés volt. A *Felelet* ajánlásában így ír erről: „Ne ciu-
dalkozzal, ha az regi zent Doktoroknak, sok Deac sententiait latod, Mert ezeket hogi
Deakul irnam, az ketelenség miuelteté, tuduan, hogi nagio bereie, es böciületi legien,
mikor azon zokat oluassuc, mellicet az regiektül vöttünk, hogi sem, ha mi magunk
mas nielüre forditanoioc.”¹³ Az anyanyelvi szövegek használatát egyedül a liturgia
és a *Biblia* esetében utasítja el a trienti zsinat állásfoglalásával egybehangzóan.¹⁴ „A
Vulgata Versiót tisztának és igaznak valljuk, ... [mert] ami illeti a hitet és tekélle-
tes életre szükséges dolgokat, azokban hamisságot nem ejt. ... És noha a különböző
nyelvek tulajdonsága nem szenvedte, hogy szórúl-szóra megfelellyen a sidó bötűnek,
de azért a szók különbözőése mellet igazán és azon értelemmel lett a fordítás, mellyel
az Istentül kiadatott.”¹⁵ Ez már a konklúziója a *Kalauz* III. könyv XII. részében leveze-
tett argumentációnak, amelyben Pázmány a Vulgata használata mellett, a Károli-féle
és általában a népnyelvi bibliafordításokkal szemben érvel. A katolikusok ragaszkó-
dása a latin *Bibliához* nemcsak tekintély- és régiségtiszteletből, illetve a szentírástani
érvekből („tehát egy Magyar, vagy Német fordítása sincs a’ *Bibliának*, mely Isten igéje
vólna”¹⁶) fakadt – ezek a motivációk elég világosan kirajzolódnak Pázmány előző, *Kala-
uz*beli, illetve a *Szentírásról és az Anyaszentegyházról írt két könyvecské*ben írt okfej-
téséből – hanem szemantikai megfontolásokból is.¹⁷ „Nem-is az a’ kérdés, ha a’ Sz. Írás

¹² HARGITTAY 2019, 25.

¹³ PÁZMÁNY 1603/2000, 27. Idézi: HARGITTAY 2019, 25.

¹⁴ A trienti zsinat 1564 márciusában kiadott rendelkezése szerint az Ószövetség könyveit csak püspöki engedéllyel és a Vulgata magyarázataiként lehet fordítani, az Újszövetség könyveinek anyanyelvi átül-
tetése lényegében senkinek sem engedélyezett. DH 1853 = Heinrich DENZINGER, Peter HÜNERMANN, *Hit-
vallások és az Egyház tanítóhivatalának megnyilatkozásai*, szerk. BURGER Ferenc, Bányai Terenye-Bp.,
Örökmécs Kiadó – Szent István Társulat, 2004, 429. – A trienti zsinat a nemzeti nyelvű liturgiát is tiltotta.
A liturgia nyelve latin, viszont a prédikáció és az oktatás anyanyelven zajlott. Pázmány egyik megjeg-
zésében a kálvinisták szertartásrendjének bírálatával érinti ezt a kérdést: „Azon csudálkozom, hogy a’
Német, és Magyar nyelven-való Litaniákban, az Ujítók-is, Görög nyelven mondgyák a’ KYRIE Eleisont.
Noha minket igen gyaláznak, hogy mi Deákul imádkozunk Istennek, a’ kösség hallattára. De mi, a’ kösség
oktatására, szokot és érthető nyelven predikállunk: Istennel pedig, mikor könyörgünk, azt itéllyük hogy
Deakul-is szólhatunk. PÁZMÁNY 1631/2001, 268.

¹⁵ PPÖM III, 497.

¹⁶ PPÖM V, 496.

¹⁷ PPÖM V, 343–469.

szavai világosok-e? mivel, a' ki Deákúl túd, annak elég világos minden Deák szó, mely a' *Bibliában* vagyon; a' ki Magyarúl túd, a' Magyar *Bibliának* minden szavát érti: de a' mondásoknak értelmét, a' szókkal jegyeztetett dolgokat, sok helyen nem érti.”¹⁸

Pázmánynál kiemelkedően fontos a latin, vagyis a „deák” nyelv magas szintű ismerete. A szövegeiben gyakran előforduló „deákság” olykor a latin nyelv szinonimájaként, máskor viszont általában a latin ismeretét is magában foglaló klasszikus műveltség, iskolázottság értelemben szerepel. A „deáktalan” mindezek – szintén szűkebben és tágabban értelmezve – ellentéte.¹⁹ Saját latin tudására meglehetősen büszke lehetett, magabiztosságot adott neki a nyelv rendkívül alapos ismerete, legalábbis a *Peniculus papporum* című latin pamfletjének (1610, 1611) bravúros retorikája ezt sugallja. Ugyanakkor ebben az írásában²⁰ és máshol is, számos alkalommal veti ellenfelei szemére, hogy ők viszont nem tudnak jól latinul (vagy, ahogy Balásfi írja *Az igazságnak győzedelme* szövege után közölt, Alvinczihez címzett levelében „konyha poklokhoz illendő deák nyelvvel” írnak),²¹ nem jól értelmezik a forrásaikat, és épp ezért akaratlanul (is) ferdítenek a tanításukban.²² A klasszikus nyelvben való járatlanság bizonyítékok nélküli hangoztatása inkább a protestáns ellenfél hiteltelenítésére irányuló retorikai érv (argumentum ad personam), semmint valós alapú állítás volt;²³ erről – csakhogy

¹⁸ PPÖM V, 648–649.

¹⁹ Műveletlen, iskolázatlan értelemben használja: „deáktalan paraszt ember” PPÖM IV, 94. A klasszikus latin nyelvi normától való eltérésre utal: „deáktalan szók és mondások” PÁZMÁNY, *A Sz. Írásról ... i. m.* = PPÖM V, 375. „deáktalan Barbarismusokkal” *Uo.*, 490.

²⁰ „cumque sermonis Latij male sint periti” (= és minthogy járatlanok a latin nyelvben). [PÁZMÁNY Péter], *Peniculus papporum Apologiae Solnensis conciliabuli et hyperaspistes legitimae antologiae Illustriss. Cardinalis Francisci Forgacs [...] Ioannes Iemicius parochus Senquicensis scribebat*, Posonii, in Aula Archiepiscopali, 1611, 4. (RMNy 1983, 1024. A továbbiakban: *Peniculus* 1611).

²¹ PPÖM V, 106.

²² A latin szövegek félrefordítása, félreértelmezése olykor szándékos Pázmány szerint. „Mert egy az, hogy én soha oly Calepinust nem láttam, ki *orationes* elő-számlálásnak, *pro mortuis* mártýrok cselekedeteinek magyarázta volna.” PPÖM V, 138. – „mert az Új Hittel, új Deákság támadott; melyben *Tolli*, annyit térszen, hogy Ott-hagyni: *Delere*, annyit térszen, mint El nem törteni : *Mundare*, *sanare*, annyit térszen, mint Mocskoson és betegem hagyni.” PPÖM V, 784 – „Nincs-is egyéb úttýok az ellenkezőknek, hogy ezek az Írások-előtt elszaladgyanak, hanem ha új Calepinust szereznek, melyben, *Tolli*, *Delere*. *Projici*, annyit tégyen, mint *Tegi*, *Occultari*, *Non imputari*.” PPÖM IV, 521.

²³ „Szep dologh volna bizoni, ha valaki a Lutheristá Predicatoroc egienetlenseghet azzal akarna megh mutatni, hogy ezece keozzúl, [...] ki reszeges keozteoc 's ki bornemizza, ki csak ket szot tud deakul keozzúleoc, [...]” PÁZMÁNY 1605/2001, 140:19–23 – „Hogy ezek a' Deakombónék [csekély tudományú deákcskák, lásd: PPÖM II, 267], meg-mutatnák Deákságokat, nem akarák velünk egyetemben mondani: (Agnus DEI, qui tollis peccata mundi:) hanem (Agne Dei.) kiben nyilván-való tudatlanságokat jelentik. PÁZMÁNY 1631/2001, 268:21–24. – „Nem csuda io Vram ha te megh nem erttetted az en feleletemet, mert Deakul sem tucz [...]” PÁZMÁNY Péter, 1609/1613/2019, 19:20–21 – *Az Igazságnak győzedelmében*, igaz, Balásfi

Pázmány vitapartnerei közül két nevet említsek – Lányi Illés vagy Alvinczi Péter latin írásai kellőképp meggyőzik az olvasót.²⁴ A nyelvi kompetencia hiányát Pázmány sokszor a fordításban elkövetett hibák említésével igazolja, és több alkalommal a latin szavak helyes fordításáért a Calepinus-féle szótárhoz igazítja a hibázó protestánsokat.²⁵

Az alapján, ahogy Pázmány saját pozitív, valamint ellenfeleinek negatív példáin keresztül hangsúlyozza a latin fontosságát, okkal feltételezhetjük, hogy a kor felekezeti, politikai diskurzusterében a latitudásnak, valamint az arra épülő műveltségnek komoly presztízisértéke volt. Pázmány ezt konkrétan meg is fogalmazza Esterházy Tamás Hunnius-fordításával kapcsolatban: „az emberek az ő attiókfiat [...] egi kis köntöskenec finiessegeert, egi kis deákossagert, mingiart akar kitis az tanító zekben akarnac ültetni.”²⁶

Pázmány latin nyelvű művei

Pázmány esetében a nyelvválasztást vélhetőleg az adott mű funkciója, valamint a megcélzott közönség társadalmi-politikai státusza, és az az alapján feltételezett nyelvi kompetenciája, műveltségi szintje határozta meg. Az egyetemi közegnek szánt szövegek (egyetemi előadások jegyzetei, vizsgatézisek), hivatalos jellegű egyházpolitikai beadványok, nemzetközi érdeklődésre számot tartó, ráadásul az uralkodónak dedikált politikai pamfletek, a magyarul esetleg nem tudó evangélikusokkal való polémiafolyam stb., vagyis mind olyan, az alábbi táblázatban látható művek, ahol a két

Tamástól származó szitkozódás: „Ugy vagyom, hogy bizony látom vékony vóltát elmédnek és hogy csak az korpáján vajuttál az deákságnak, [...]” PPÖM V, [93]; „késén kezdél az deáksághoz, vagy sok üdöt vesszettel-el az alsó iskolákban.” Uo. 106.

²⁴ [ALVINCI Péter], *Querelarum inclyti regni Hungariae [...] defensio*, [s. l.], 1620. (RMK II, 409); [ELIÁŠ LÁNI], *Malleus peniculi papistici adversus apologiam Solnensis synodi editi [...] scribebat Petrus Pet-schius*, Cassoviae: Iohannes Fischer, 1612. (RMNy 1983, 1035.)

²⁵ Az ún. „Calepinus” az Ambrogio Calepino (1435–1511) Ágoston-rendi szerzetes által összeállított latin lexikon, eredeti címmel a *Cornucopia*. A mű tíznyelvű, 1585-ös lyoni kiadásába a magyart is fölvelték. (Ambrogio CALEPINO, *Dictionarium decem linguarum*, Lyon, [s. n.], 1585.) – „Csuda Calepinusra akadtál vólt téis bizot Uram, melybe az *sola fides*, annyit téssen, mint *elő*, és minden *ió cselekedetekkel egygyüt iáro Hitt*.” PÁZMÁNY 1609/2017, 52:24–26. – „Calepinusra is ióra találtál vólt, nem akaratoddal, mely az *superficiabilitert* nyeluedre adta.” Uo., 57:13–14. – „Mi kezünkben még nem került az a’ *Calepinus*, mely effélét tanít.” PPÖM V, 780. – Pázmány szerint a protestánsoknak saját latin szótáruk van, amelyet mint „új Calepinus” emleget: „Azért új deák nyelvet kezdgyetek Csepreghben és tolljátok sákban az Calepinust, ha cserbe nem akartok maradni.” PPÖM V, 138. „Balduinus új Calepinust talált; melyből azt tanulta, hogy: *Spe, id est, Fide. Sperare, idem est Credere*. A’ Reménség, Hit; Reménleni, annyit téssen mint Hinni.” PPÖM V, 780. – „Azt hiszem, az új *Calepinusban* találta, hogy *Omnis*, annyi, mint *Non omnis*.” Uo., 781.

²⁶ PÁZMÁNY 1603/2000, 69:26–29.

szempont, funkció és befogadó közönség nem elválasztható egymástól. A latin művek ezen alábbi összesítését Öry Miklós és Szabó Ferenc SJ végezték el.²⁷ Az általuk összeállított listából csak az egyes művek címét és keletkezési idejét, illetve az *Opera Omnia* kötetszámát emeltem ki, és a grazi filozófiai és teológiai jegyzetek résztematikáját sem tüntettem fel.

Rövid cím	Hely, a keletkezés, illetve a korabeli nyomtatás, ideje	Modern kiadás, faksimile
Filozófiai jegyzetek (<i>Dialectica</i> : eredetileg kéziratos Arisztotelész-kommentárok, amelyek közül a <i>Metaphysica</i> és a <i>De anima</i> elveszett vagy lappang) ²⁸	Graz A kidolgozás ideje: 1597 szeptembere – 1600 nyara	<i>Opera Omnia</i> , I–III Bp., 1894, 1895, 1897
Teológiai jegyzetek (<i>Theologia Scholastica</i> : a <i>Summa Theologiae</i> -hoz eredetileg kéziratos kommentárok) ²⁹	Graz A kidolgozás ideje: 1603 novembere – 1607 tavasza	<i>Opera Omnia</i> , IV–VI (pp. 5–188) Bp., 1899, 1901, 1904

²⁷ ÖRY Miklós, SZABÓ Ferenc, *Pázmány Péter (1570–1637)* = PÁZMÁNY 1983a, I, 87–88; SZABÓ Ferenc SJ, *Krisztus és egyháza Pázmány Péter életművében*, Bp., Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya – L'Harmattan, 2012 (Isten és Tudomány; Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 11), 467–468. A latin művekről és szakirodalmukról a Pázmány-bibliográfiák is tájékoztatnak. *Pázmány Péter-bibliográfia, 1598–2004*, összeáll. ADONYI Judit, MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, 2005 (Pázmány Irodalmi Műhely – Bibliográfiák, Katalógusok, 1); HARGITTAY Emil, MACZÁK Ibolya, *Pótlások a Pázmány Péter-bibliográfiához* = Balázs Mihály köszöntése, összeáll. FONT Zsuzsa, ÖTVÖS Péter, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, 2011 (Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 30), 160–183.

²⁸ A grazi filozófiai kurzusokhoz kapcsolódóan továbbá hat, Pázmány által összeállított téziszfüzetről is tudunk. ÖRY, SZABÓ, *Pázmány Péter ...*, i. m., 87; BORSA Gedeon, *Pázmány Péter nyomtatásban megjelent korai vizsgatételei: (Graz 1598–1600)*, Magyar Könyvszemle 94 (1978), 187–192; Paul Richard BLUM, *Studies on Early Modern Aristotelianism*, Leiden–Boston, Brill, 2012 (History of Science and Medicine Library, 30 – Scientific and Learned Cultures and Their Institutions, 7), 53–54.

²⁹ A budapesti Egyetemi Könyvtárban lévő *Theologia Scholasticából* (A 33 I–II) hiányzó részeket az ún. göttweigi kézirat alapján Öry Miklós adta ki. PÁZMÁNY Péter, *De iustitia et iure (Az igazságosságról és a jogról) – De Verbo incarnato (A megtestesült Igéről): A gráci előadások kiegészítése a göttweigi kéziratból*, bev., kiad. ÖRY Miklós, Eisenstadt, Prugg Verlag, 1984.

Pázmány Péter latinsága

<i>Diatriba theologica</i>	Graz, Georg Widmanstetter, 1605	PÁZMÁNY Péter, <i>Krisztus látható Egyházáról: Diatriba theologica.</i> Faksimile (1975)
<i>De ecclesiastica libertate circa causam Veneti interdicti</i> ³⁰ (kéziratos)	Graz 1606 (a kidolgozás ideje)	<i>Opera Omnia</i> , IV, 789–807
<i>Libellus apologeticus</i>	Pozsony, 1608 novembere (a benyújtás ideje)	<i>Opera Omnia</i> , VI, 189–196
<i>Peniculus papporum</i>	Pozsony, in aula archiepiscopali [typ. archiepiscopalis], 1610 Pozsony, in aula archiepiscopali [typ. archiepiscopalis], 1611	<i>Opera Omnia</i> , VI, 197–286
<i>Logi alogi</i>	Pozsony, [typ. archiepiscopalis], 1612	<i>Opera Omnia</i> , VI, 287–468
<i>Falsae originis motuum Hungaricorum succincta refutatio</i>	Bécs, [Gregor Gelbhaar], 1619 Latin–magyar kiadás: Bécs, [Gregor Gelbhaar], 1620	<i>Opera Omnia</i> , VI, 496–519
<i>Vindiciae ecclesiasticae</i>	Bécs, Wolfgang Schump, 1620	<i>Opera Omnia</i> , VI, 521–565
<i>Rituale Strigoniense</i> ³¹	Pozsony, in aula archiepiscopali [typ. Societatis Jesu], 1625	

³⁰ A műről írt tanulmány: HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter: De ecclesiastica libertate circa causam Veneti interdicti (1606)* = H. E., *Filológia, esztétörténet és retorika Pázmány Péter műveiben*, Bp., Universitas Kiadó, 2009 (Historia Litteraria, 25), 153–160.

³¹ *Rituale Strigoniense* [...], ed. Beniamin VARGA, Bp., Argumentum (megj. előtt) <http://vallastudomany.elte.hu/sites/default/files/kiadvanyok/MRH/RitStrig.pdf> (2021. 02. 07.)

<i>Acta et decreta synodi dioecesanæ Strigoniensis</i> (+ Appendix)	Pozsony, in aede archiepiscopali [typ. Societatis Jesu], 1629	Péterfy, <i>Sacra concilia...</i> , II, 233–296 ³² <i>Opera Omnia</i> , VI, 567–669
<i>Dissertatio, an unum aliquid ex omnibus Lutheranis dogmatibus, Romanae Ecclesiae adversantibus</i> ³³	Pozsony, [typ. Societatis Jesu], 1631	<i>Opera Omnia</i> , VI, 673–697
<i>Breve responsum ad considerationem Johannes Hodikii praedicatoris Trenchiniensis</i>	Bártfa, Klösz, 1632 (Jan Hodík <i>Statera dissertationis cuiusdam Papisticae</i> című művének III. fejezeteként (pp. 34–40) jelent meg.)	
<i>Oratio ad Pontificem Urbanum VIII. + Epistola ad Borgesium Cardinalem</i> (VIII. Orbán pápához intézett beszéd és emlékirat)	Róma, 1632 (az elmondás, illetve benyújtás helye és ideje)	MEDNYÁNSZKY Alajos, <i>Petri Pázmány ... Cardinalis ... Legatio Romana</i> , pp. 42–47 PPÖL II, 256–261 <i>Opera Omnia</i> VI, 699–710

Amint látjuk, a latin művek nagy részének modern kiadása a *Petri Cardinalis Pazmany Opera Omnia* sorozat hat kötetében valósult meg. Pázmány magyar és latin nyelvű műveinek régi századfordulós összkiadása abból a kezdeményezésből sarjadt ki, hogy a történész Szilágyi Sándor, az Egyetemi Könyvtár akkori igazgatója ki akarta adni Pázmány kéziratosa latin nyelvű írásait az egyetem alapításának 250. évfordulója alkalmából.³⁴ Végül a magyar és a latin nyelvű művek kiadási munkálatai párhuzamosan folytak az Egyetem Hittudományi Karán, így az *Opera Omnia* első kötete ugyanabban, az 1894-es évben látott napvilágot, mint a *Pázmány Péter Összes Munkái* sorozatnyitó darabja. A latin sorozat kiadása 1904-ben, a magyaré pedig egy évvel később zárult le. Az életműnek ez a maga idejében korszerűnek számító

³² Carolus PÉTERFY, *Sacra concilia ecclesiae Romano-catholicae in regno Hungariae*, II, Posonii, 1742.

³³ HARGITTAY 2019, 151–153.

³⁴ *Ad lectorem de huius editionis ortu atque ratione prologus generalis* = *Petri Cardinalis Pázmány Archi-Episcopi Strigoniensis et Primatis Regni Hungariae Opera Omnia*, I, Budapestini, 1894, XII–XV.

kiadása mára eléggé meghaladottá vált mind a szövegközlésben, mind a magyarázó jegyzetekben megmutatkozó következtetések, hiányosságok miatt. Míg a magyar nyelvű sorozatnál a szövegek átírása, helyesírása jelent ma gondot, addig a latinban leginkább a kéziratos anyag sajtó alá rendezési eljárása problematikus, ahogyan arra Szabó Ferenc SJ többször is felhívta a figyelmet Pázmány Aquinói Szent Tamáshoz írt jegyzetei, azaz az ún. *Theologia Scholastica* vizsgálata kapcsán.³⁵ Az *Opera Omnia* hat kötetéből öt és egynegyed közli a kéziratban maradt munkák szövegét, a 6. kötet fennmaradó háromnegyed részében a Pázmány idejében megjelent nyomtatott szövegek újrakiadása kapott helyet. Magyarázó jegyzetek egyáltalán nincsenek a latin művekhez, ezek pótlása is a 2000-ben megkezdett modern kritikai kiadás egyik feladata lenne. Ha a mai kor elvárásainak megfelelő kiadásra törekszünk, akkor feltétlenül szükség lenne a latin szövegek magyar fordítására is.

A továbbiakban Pázmány néhány kontroverz-teológiai és politikai vitáitát szeretném bemutatni, elsősorban azok latinsága szempontjából. Ezen polemikus írások nagy részéről már születtek tanulmányok, részben-egészben megvalósult történeti, irodalomtörténeti szempontú feldolgozásuk, azonban magukról a szövegekről, azok nyelvi megformáltságáról csak elvétve találunk szakirodalmat.

Pázmány első vitáira is latin nyelvű volt. Az ekkleziológiai tárgyú *Diatriba theologicán* már grazi filozófiatanársága idején, 1599 óta folyamatosan dolgozott és 1602-re készült el vele.³⁶ Pázmány ezzel az írásával az angol William Whitaker (1548–1595) 1599-ben kiadott *Praelectiones de Ecclesia contra Bellarminum* című művére válaszolt. A puritán pietista Whitakertől támadás alá vett Roberto Bellarmino (1542–1621) helyett írta meg a cáfolatot, aki valószínűleg híján lehetett a válaszára fordítható időnek, mivel a „hitvédők fejedelmét” abban az évben vették fel a bíborosi kollégiumba.³⁷ Pázmány valamikor 1605 márciusa előtt adhatta át a kész munkát Friedrich Brennernek, a grazi domonkos apácák házi lelkészének, aki azt libellusként (értekezésszerűen kifejtett tézisekként/tételekként) kinyomtatta és a teológiai

³⁵ SZABÓ Ferenc SJ, *A teológus Pázmány: A grazi „theologia scholastica” Pázmány művében*, Róma, 1990, 66; SZABÓ, *Krisztus és egyháza ...*, i. m., 170.

³⁶ A *Felelet* jöllehet már 1603-ban megjelent, kiadásakor a *Diatriba* már készen állt. ÖRY Miklós, *Bevezetés* = PÁZMÁNY Péter, *Krisztus látható Egyházáról: Diatriba theologica: Pázmány első latin munkája* [Graz, 1605], bev., kiad. ÖRY Miklós, Eisenstadt, Prugg Verlag, 1975, 29. Bitskey István ugyancsak foglalkozott a művel. BITSKEY István, *Megjegyzések Pázmány grazi vitáiról* = *Pázmány Péter emlékezete*, szerk. LUKÁCS László, SZABÓ Ferenc, Roma, Detti, 1987, 185–187; BITSKEY István, *Ekkleziológia és retorika a hitvitákban* = B. I., *Hitvédelem, retorika, reprezentáció Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas Kiadó, 2015, 39–41.

³⁷ ÖRY, *Bevezetés ...*, i. m., 24.

bakkalaureátus elnyerése érdekében tartott vizsgáján eredményesen megvédte.³⁸ A fokozatszerzésben Pázmány formálisan csak az elnök (praeses) szerepét töltötte be, és minthogy ebbéli minőségében szerepel a mű címlapján is, a kutatás sokáig nem látta teljes mértékben igazoltnak Pázmány szerzőségét. A *Diatribát* fakszimilében közlő Öry Miklós sok egyéb más mellett épp a sajátos önkompilációs eljárásnak köszönhetően tudta bizonyítani, hogy a *Diatriba* is Pázmány műve. Öry „önvallo-másként” aposztrofálja, hogy több vitairatában (*Felelet, Tíz bizonyság, Rövid tanúság, Keresztyéni felelet*) egyértelműen a saját műveként hivatkozik a libellusra; a *Kalauz* 8., 9. és 10. könyvében pedig a szerkesztésben, valamint az argumentációban mutat-ható ki párhuzam.³⁹ Ezen külső érvek mellett Öry külön alfejezetben vizsgálta a latin szövegben rejlő belső érveket, vagyis a szerkezetet és a tárgyalási módszert, valamint a retorikai, azon belül a stiláris sajátosságokat, amelyek további bizonyítéku-lak Pázmány szerzőkénti azonosításához. Öry kiemeli a Pázmányra oly jellemző reális, köznyelvi fordulatokban, képekben bővelkedő, élő stílust, a drámai megeleve-nítést, amely a magyar művek közül az 1609-es *Öt szép levél*-ben érte el a tetőfokát.⁴⁰ A drámaiságot szolgálják az élénk „szócsaták”, amelyeket a mű megjelenésekor már tíz éve halott vitapartnerével, Whitakerrel folytat Pázmány. A kedélyes hangvétel azonban olykor nem nélkülözi az iróniát, illetve a indulattal teli, maró gúnyt sem. Öry kronológiája alapján, ami a mű 1602-es elkészültével számol, a *Diatribát* tekinthetjük Pázmány első olyan írásának, amelyben a rá jellemző polemikus retorika már teljes fegyverzetében megmutatkozik.

³⁸ *Uo.*, 25.

³⁹ *Uo.*, 14–15. A *Diatriba Kalauz*-ba való beszerkesztéséről lásd: HARGITTAY 2019, 67–69.

⁴⁰ ÖRY, *Bevezetés ...*, i. m., 19.

Pázmány Péter latinsága

oldal- szám	<i>Diatriba theologica</i> ⁴¹	Magyar fordítás
15r	Quid ais, o bone? Meministin' quid ante de Ecclesia Catholica dixeris?	Mit mondasz, jó ember? Emlékszel, mit mondtál előtte a katolikus egyházzal?
15r	Amabo te, si post acceptum Spiritum sanctum, in doctrina errarunt apostoli, Regulam mihi certam praescribe, eamque non e vacuo tuo cerebro, qua internosciam, quibus in rebus errare potuerint, quibus reipsa errarint Apostoli?	Ha a Szentlélek befogadása után tévedtek a tanításban, kérlek, írd elő nekem az igaz szabályt, – de ne ám az üres agyadból – amivel eligazodom azt illetően, hogy mely dolgokban tévedhetnek, és melyekben tévednek ténylegesen az apostolok.
29v	<i>Solus primo eram</i> clamat Lutherus, Si solus eras, Ubi grex? Ubi pastor? Ubi ovile?	„Kezdetben egyedül voltam” – kiáltja Luther. Ha egyedül voltál, hol a nyáj? Hol a pásztor? Hol az akol?
32r	Sed amabo te Whitaker. Quis Spiritus tibi, novo vati, in aurem insurravit, fuisse ante annos 1000 Doctores quosdam, cuiusdam occultae Ecclesiae, qui eorum etiam qui tunc viuebant, (nec dum tuam) notitiam effugerent?	De Whitaker, kérlek. Miféle szentlélek sutyorogta a füledbe neked mint újsütetű jövőmondónak, hogy ezer évvel ezelőtt léteztek valamiféle titkos egyház tanítói, akiket nemhogy te, de még az akkoriban élők sem ismertek?
42v	Ni Anglum te esse scirem Cretensem, vel Penum dicerem.	Ha nem tudnám, hogy angol vagy, krétainak vagy punnak mondanálak. ⁴²

⁴¹ A példák egy részét Öry Miklóstól vettem (ÖRY, *Bevezetés ...*, i. m., 19–20), ezeket és az általam gyűjtötteket is saját fordításommal együtt közlöm.

⁴² Az ókorban általánosan elterjedt sztereotípiát volt, hogy a krétaiak és a punok (karthágóiak) megrögzött hazudozók. Pál apostolnak a Krétán tartózkodó Tituszhoz írt levelében is olvashatjuk: „A krétai örök hazudozó, gonosz fenevad és falánk naplopó.” Tit 1,12. A hagyomány szerint ez Knósszoszi Epimenidész (Kr. e. 6. vagy 7. sz.) mitikus filozófus egy verssora volt. A punokról, vagy karthágóiakról például: „Carthaginienses fraudulentum et mendaces” (A karthágóiak álnokok és hazugok), Marcus Tullius CICERO, *De lege Agraria*, 2. 95.

A szóközi bőséget, a halmozást, az argumentumok áradását szintén pázmányi stílusjegyekként említi Öry.⁴³

34r-v	Cur Lutherus, Brentius, Caluinus, caeterique Nouatores, Patres Nicaeni Concilij, Phanaticos, a Sathana faedis erroribus institutos vocant? Cur tu ipse patres omnes errasse, hoc est a vobis dissensisse, doces? Cur tot diras auditu ipso horrendas in totam antiquitatem congeritis, [...] Cur tuus Caluinus palam pronunciat <i>Papam diu totum orbem cacasse Misse sacrificio ...</i> [...] Cur <i>ab annis mille penitus intercedisse Ecclesiam a vobis postliminij iure reuocatam clamatis</i> ? Cur <i>parum se mouere veterum scriptis</i> , Cur Augustinum, Cur Veteres omnes se reijecere palam fatetur, Caluinus? Cur Magdeburgici [...], Cur ijsdem ipsi [...] proclamet.	Miért nevezi Luther, Brenz, Kálvin és a többi újtó a niceai zsinat atyáit a Sátán által utálatos tévedésekre tanított fanatikusoknak? Miért tanítod te magad is, hogy minden atya tévedett, azaz a tiétekétől eltérő véleményen volt? Miért szórtok annyi, még hallani is szörnyű átkot általában a régi korokra [...] Miért hirdeti nyilvánosan a ti Kálvinotok, hogy a pápa hosszú időn át mocskolta be az egész világot a misztifikációval [...] Miért kiabáljátok, hogy az általatok a <i>jus postliminii</i> alapján visszakövetelt egyház már ezer éve teljesen tönkrement? Miért törődtek kevéssé a régiek írásai-val? Miért vallja be nyíltan Kálvin, hogy megveti Ágostont, miért, hogy lenézi az összes régi atyát?
-------	---	---

⁴³ ÖRY, *Bevezetés ...*, i. m., 19.

Pázmány Péter latinsága

Pázmány nyelvi bravúrja a szójátékokra is kiterjed.⁴⁴

1v	Cur novus homo, novas vocum notationes comminiscitur?	Miért kohol az új ember új jelentést a szavaknak?
9v	Non placeat Witakero, nec illi, cui non placet, quidquid Witakero displicet.	Nem tetszene Withakernek, sem annak, akinek nem tetszik, hogy bármi is nem tetszik Withakernek.
21v	Sed cum has ignotae Ecclesiae ignotas notas assignat adversarius, fucum plebeculae facit.	Mivel azonban az ellenfél az ismeretlen Egyháznak ismeretlen ismeretőjegyeket tulajdonít, megtéveszti a népet.

A fentebbi példákból is megmutatkozik, hogy Pázmány latinul is képes az élő nyelvi megnyilatkozások erejével csaknem azonos hatásokon írni. Retorikai kiválóságát dicsérte a bajor jezsuita hitszónok, Jeremias Drexel (1581–1638) is, amikor a *Rosae selectissimarum virtutum* című mariológiai művében egyebek mellett a következő laudációval adózott Pázmány hitszónoki nagysága előtt:⁴⁵

Tu pro suggesto publico inter Templum, **cum Augustino Tullium, cum Ostri Majestate Concionis facundiam conjungendo** Pascere verbis et exemplo institisti.

Nem szüntél meg a templomok szószékéről szavakkal és példával gyönyörködtetni azáltal, hogy Cicerót Ágostonnal, a prédikációs ékesszólást a bíborosi méltósággal ötvözted.

A mondatban lévő khiasztikus szerkezetből alakult ki a Pázmánnyal kapcsolatban sokat emlegetett epitheton ornans, a „bíboros Ciceró.”

Drexel függetlenül attól, hogy nem tudott magyarul, és nem is ismerhette Pázmány prédikációit, mivel azok a *Rosae selectissimarum virtutum* után kb. fél évvel

⁴⁴ Uo., 20.

⁴⁵ Jeremias DREXEL, *Rosae selectissimarum virtutum, quas Dei Mater Orbi exhibet*, I, Antwerpen, Jan Cnobbaert, 1636, A5[v]. HARGITTAY Emil, *Egy kultusz kezdetéhez: Jeremias Drexel SJ Pázmányról 1636-ban* = H. E., *Filológia...*, i. m., 181–187; GÁBOR Csilla, *Elmélet a gyakorlatban: Pázmány prédikációja az elmélkedésről és az imádságról* = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat, 2013, 173–174; BÁTHORY Orsolya, *Pázmány Péternek szóló latin nyelvű ajánlások = Személyek, intézmények szerepe a hívek lelkeségének alakításában a 17–18. században*, szerk. SZELESTEI N. László, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelekiség Kutatócsoport, 2019, 40–43.

jelenhettek meg, mindazonáltal az ajánlásban lévő dicséret nyilván a laudált általában vett, nyelvi szemponttól független prédikációs kiválóságára is vonatkoztatható.

A bajor jezsuita elismerése, jóllehet csak egy dedikációs gesztus, nagyon is indokolt és helytálló, mivel Pázmány anyanyelvű prédikációira és vitairataira jellemző eleven, erőteljes stílus, más nyelvi eszközök révén ugyan, de a latin művekben is ugyanilyen minőségben megmutatkozik. Míg a magyar vitairatok szövegeit a sokat emlegetett népies kifejezések, ízes fordulatok, hangulatfestő megfogalmazások stb. teszik karakteressé, addig a latin szövegek sajátosan pázmányi jellegét főleg a nagyobb argumentációs konstrukciók, a sajátos retorikai alakzatok, valamint a szóképzés, a szóválasztás, illetve az egyes szavak vagy már a klasszikus korban meglévő jelentésváltozatai, vagy az idők során azokra ráakódott, újlatin jelentésrétegek adják meg. Az első olyan írás, amelyben ezen sajátosságok közül több már észlelhető, a fentebb említett *Diatriba theologica*. Ebben már megfigyelhető az a retorikai eljárás, amelyet Pázmány mind a magyar, mind a latin nyelvű vitairataiban a későbbiekben is előszeretettel alkalmaz, nevezetesen hogy a logikai, észérvekre épülő argumentációt kiegészíti az olvasói érzelmekre ható érveléssel.⁴⁶ Ez a „verbális-emocionális érvelés” a latin vitairatok szövegében is figyelemre méltó elokúciós megoldásokat eredményez, amelyek némi korlátozással ugyan, de összehasonlíthatók a magyar polemikus írások hasonló elemeivel.

A *Diatriba theologica*-ban, minthogy az egy, a teológiai baccalaureatus fokozat megszerzésére írt libellus, még mindig inkább a tanközlés, vagyis a Bellarmino nézeteivel egybehangzó katolikus ekkleziológia dominál.⁴⁷ A politikai-valláspolitikai jellegű vitairatokban viszont már hangsúlyosabban jelentkezik az ellenfél érveinek maradéktalan és megsemmisítő erejű cáfolatára irányuló szándék. Ez olykor – a vitapartner státusza, valamint a megcélzott olvasói vagy befogadói közösségtől függően – együtt szerepel az ellenfél erkölcsi hitelének, észbeli képességeinek megkérdőjelezésével. Ilyenkor Pázmány megmutatja, hogy nem csak magyarul képes a végletekig dehonesztálni vitapartnerét.⁴⁸ Erre példa a két, némelykor rendkívül durva hangnemet megütő pamfletje, a Joannes Jemicus álnév alatt kiadott *Peniculus papporum*, illetve

⁴⁶ DEÁK Orsolya, *A humor, gúny, irónia és szatíra szerepe Pázmány Péter vitairatainak argumentációjában* = *A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara tudományos diákköri közleményei*, 1: 1999–2000. évi dolgozatok, szerk. FAZEKAS Csaba, Miskolc, 2003, 51; HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, Universitas Kiadó, 2008, 36.

⁴⁷ BITSKEY, *Ekkleziológia ...*, i. m., 39–41.

⁴⁸ Pázmány vitapartnerével való magyar nyelvű gúnyolódásaihoz lásd Ajkay Alinka szintén ebben a kötetben megjelent írását, valamint DEÁK, *A humor...*, i. m.

annak kibővített változata, a *Logi alogi*.⁴⁹ A mű, illetve művek apropója az evangélikusok első, 1610-es zsolnai zsinata, illetve annak határozatai. Pázmány, aki akkoriban Forgách Ferenc érseket segítette a reformáció elleni küzdelemben, gúnyosan, éles hangnemben bírálta a felekezeti gyűlést és az azon résztvevő lelkészeket, valamint a zsinati határozatokat védelmébe vevő evangélikus pamfletet, az *Apológiát*. Pázmány írása valamelyest finomabban ugyan, de Thurzó György nádort is bírálta amiatt, hogy vállalta a felekezeti gyűlés feletti védnökséget, sőt még elnökölt is a zsinati üléseken. Ez, és a pamflet olykor rendkívül durva hangneme nyilván elegendő lett volna ahhoz, hogy a jezsuita rendi vezetés ne engedélyezze a mű megjelentetését, Pázmány éppen ezért a cenzúra megkerülésével adta ki a *Peniculus papporumot*, és folytatását a *Logi alogit* is.⁵⁰ Az egyházi adót maguknak követelő lutheránusokat elítélő fejezetnek például ez a felütése: „Evincendum jam est, rapones Popas, ac manducones lingulacas, Divina humanaque jura violasse; quod aliena ex quadra tuburcinantes, Sacerdotum Christi partiariorum particulones sese per vim effecerint.”⁵¹

„Már csak azt kell bebizonyítanunk, hogy a rabló papok és nagybélű szószátyárok megsértették az emberi és isteni törvényeket, mert más asztaláról zabálva erőszakos módon tették meg magukat Krisztus papjainak örökös társává.”

Ebből a példából is látszik, hogy Pázmány szeret játszani a szavakkal. Már maga a vitairat címe is remek példája a szellemes intertextualitásnak. A *peniculus* (kis kefe) az elsődleges jelentésén túl Plautus egyik szereplőjére, az élősdű *Peniculus*-ra is utalhat, ahogy a műveltebb olvasóknak a *papporum*-ról, melynek szótári jelentése „növényi szöszök”, ugyancsak eszébe juthatott az ókori itáliai népi bohózat, a *fabula Atellana* egyik állandó figurája, a Pappus.⁵² Ezekkel az allúziókkal Pázmány burkoltan

⁴⁹ *Peniculus* 1611, i. m. – [PÁZMÁNY Péter], *Logi alogi, quibus baptiae calamosphactae peniculum papporum Solnensis conciliabuli, et Hyperaspisten legitimae Antilogiae vellicant; Veritatis radiis adobrutum, Joannes Jemicus scribebat*, Posonii: [s. n], 1612. (RMNy 1983, 1040.) – A művekről részletesen lásd: BÁTHORY, Pázmány Péter *Peniculus papporum*, i. m., 283–292; Uő, „Deák legyen ám!...” – Pázmány Péter *Peniculus papporum* című vitairatának latinsága = *A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter, KISS Farkas Gábor, LÁZÁR István, MOLNÁR Dávid, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Irodalomtudományi Intézet, 2019 (*Convivia Neolatina Hungarica*, 3), 229–244.

⁵⁰ Emiatt Pázmányt jezsuita előljárói meg is intették. ÖRY, SZABÓ, *Pázmány Péter...*, i. m., 40; TUSOR Péter, *Pázmány, a jezsuita érsek: Kinevezésének története, 1615–1616 (Mikropolitikai tanulmány)*, Bp.–Róma, Gondolat Kiadó, 2016 (*Collectanea Vaticana Hungariae, Classis I*, 13), 280.

⁵¹ *Peniculus* 1611, i. m., 70.

⁵² Bizonyára már Plautus is a „peniculus” kétértelműségére játszott rá, amikor szereplőjének ezt a nevet adta. Noha a *Menaechmi* (Ikrek) című komédia elején az élősködő *Peniculus* elmagyarázza, hogy az ifjak ragasztották rá a ’kis kefe’ nevet – mert ha eszik, mintegy lesöpri az asztalt, (*Menaechmi*, I.1. 77–78) –, a közönséget attól még valószínűleg mulattatta a név obszcén hangzása. *Roman Comedy: Five Plays by*

az evangélikusok ügyének komolytalanságára utal. A szövegben lévő „popa” a klasszikus latinban ’az áldozati állatot levágó (papi) szolga’ volt, ugyanakkor például a Persiusnál előforduló „popa venter” (papos has, papi potroh) kifejezés feltételezi, hogy a szónak már a klasszikus latinban is lehetett egyfajta pejoratív konnotációja.⁵³ A „manducones” szintén az *Atellana* egyik állandó figuráját, a kapzsi falánkságot megjelenítő *Manducust* idézi.⁵⁴ A ’pars’ (rész) szótövére épülő figura etymologica, a *partiaros particulones* is egy sajátos hangutánzó kifejezés. Ez a fajta sértő, kimódolt gúnyolódás, a szavak különféle jelentésével való játék végigkíséri az egész művet. A magyar vitairatokban gyakran használt durva kifejezések, mint moslák, okádás, ganéj stb. latin megfelelői (colluvio, vomitus, stercus) is többször előfordulnak a pamfletben. Pázmány az ellenfeleit változatos jelzőkkel illeti úgy is, mint tűzokádók (ignivomi), mocskosak (colluviales), földrengetők (terricrepi), agyasak (cerebrosi), nyakasak (cervicosi) stb. A prédikátorok itt is, hasonlóan a magyar polemikus írásokhoz, ugatnak, morognak, csikorognak, böffentenek, locsognak, hebegnek, mardosnak stb., azaz ganniunt, murmurant, crepant, ructant, blaterant, balbuciunt, mordent etc.⁵⁵ A mű hangvételéről sokat elárul, hogy a nevetséges retorikai kategóriájának kilenc fokozatából sokszor a legsértőbb hárommal él, vagyis az iróniával, a maró gúnnal és a névvel való gúnyolódással.⁵⁶ Az irónia ezen alakzataival a magyar vitairataiban is sűrűn találkozunk. Azt is el kell azonban mondani, hogy annak ellenére, hogy Pázmány a végletekig pocskondiázza ellenfeleit, a Forgách érsekkel szemben „kesztyűt

Plaute and Terence, transl. introduction, notes David CHRISTENSON, Indianapolis, Hackett Publishing Inc., 44, note 20. – A *Pappus* a Kr. e. 4–3. században kialakult, oszk eredetű *fabula Atellana* egyik állandó alakja, aki nemcsak együgyűsége, hanem kapzsi kéjsóvársága miatt is folyton pórul jár. ADAMIK Tamás, *Római irodalom az archaikus korban*, Bp., Magyar Könyvklub, 2001, i. m., 190. Michael von ALBRECHT, *A római irodalom története*, I, ford. TAR Ibolya, Bp., Balassi, 2003, 78. Az *Atellana* műfajáról és annak szereplőiről már Erasmus és Joseph Justus Scaliger is írt, tehát akár Pázmány is ismerhette ezeket. Desiderius ERASMUS, *Adagiorum chiliades quatuor [...]*, Basileae, Ex officina Episcopiana, 1574, 551; Joseph Justus SCALIGER, *Coniectanea in Varronem de lingua Latina et de re rustica*, Parisiis, Ex officina Roberti Stephani, 1565, 187.

⁵³ Aulus PERSIUS Flaccus, *Satyrae*, 6, 74. Kérdéses, hogy a 16. századból már adatolt „pópa” szavunkkal, amelyet nem a latinból, hanem a románból (popă) vettünk át, vajon számolhatunk-e az értelmezés során. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, 3: Ö-ZS, főszerk. BENKŐ Loránd, szerk. KUBINYI László, PAPP László, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976, 252. Szenci Molnár 1604-es szótárában a *popa* elsődleges jelentésére: „az áldozatra vásárolt barom”, „áldozati mézsáros”. SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latinohungaricum [...]*, Nürnberg, 1604, Fe4[r]. A Calepinus-féle szótárban nem szerepel a szó.

⁵⁴ ADAMIK, i. m., 190.

⁵⁵ VÖ. DEÁK, *A humor ...*, i. m., 52.

⁵⁶ SZABÓ G. Zoltán, SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika: Bevezetés az irodalmi retorikába*, Bp., Helikon Kiadó, 1997, 140–144.

húzó” és a szintén névtelenségbe burkolódzó lutheránus lelkész-értelmiségben mégis elsősorban intellektuális téren legyőzendő ellenséget lát. A *Peniculus papporum* ennek megfelelően egyfajta szellemi erőfitogtatás, mivel latinsága olykor rendkívül keresett és már-már az érthetlenségig túlretorizált. Sok benne az archaikus, a korabeli olvasók előtt is kevésbé ismert szó, a mondatok sokszor több sornyi terjedelműek, és a bennük lévő komplex metaforarendszerek, allegóriák bonyolult, manierista jellegű képeket közvetítenek. Az efféle képekben tobzódó, indulatokkal teli kitérők stílusa olykor meglehetősen naturalisztikus – Pázmány magyar nyelvű írásaiban nemigen találunk ilyenekre példát. A korabeli protestánsok szabados erkölcséről például így ír: „Látod ezt a több mint libertinus önrendelkezést? Látod, a kecsgetető, ámde koholt szabadságban tobzódó tanítók csáberejét, azt, hogy mikkel traktálják az egyszerű lelkeket, hogy amint a *Szentírás* mondja, kitérve a bordélyokból, vadszamarak módjára, úgy érzik, szabadnak születtek, és nem tűrik, hogy Isten nyúlketrecébe legyenek bezárva, hanem Liberáliát tartanak folyvást, csak ne éljenek tisztességes életet, csak lehessenek a hasuk rabszolgái, és csak sápadjanak az átrészegekdedt és átzabált éjszakáktól, a rosszul emésztő és háborgó gyomortól, és miután a szájukon leengedett bor ugyanazon az úton tér vissza, bormámorban bőfögjenek dögleteseket és hányjanak. Ejha, ez aztán az egyenes út a mennyországba! Ezeket a szálakat kell beleszőni az élet szentebb szövetébe!”⁵⁷

A *Peniculus* bravúros retorikája azonban nem rettentette el a lutheránus felet a válaszádtól, így 1612-ben, Kassán megjelent a *Malleus Peniculi papistici* (A pápista kis kefe kalapácsa), amelynek címében a *papistici* csak tovább erősíti az érzésünket, hogy az a *peniculus*szal együtt akár egy plautusi komédiához méltó alpári szójáték is lehet.⁵⁸ A feltételezett szerző, a Zsolnán megválasztott szuperintendens, Lányi Illés fel is róttá a *Peniculus* szerzőjének, hogy az a klasszikus nyelvi norma helyett inkább Plautus és Terentius kifejezéseit használja, miközben nem ártallja felhánytorgatni és rosszra magyarázni Luther kizárólag ismerősei előtt előadott tréfáit (az *Asztali beszélgetésekben* tudniillik).⁵⁹ A Petrus Petschius álnevet használó Lányi talán nem

⁵⁷ Vides Autonomiam plus quam Libertinam; vides vitulantium Magistrorum illecebras, prolectibilis libertatis, sed ementitae, quibus inescant simplices animas, ut, quemadmodum scriptura loquitur, excussis lupatis, velut Lalisiones, liberos se natos putent, nec Dei leporario concludi patiantur, sed Liberalia semper agant; praeter propter honestatem vivant; mancipia sint ventris, et quae illi proxima foeda proluvie natura recondidit; ab egestis, qua via venerant poculentis, a bibitis et exesis noctibus, crudo nauseantique stomacho pallean; remensoque per os vino, eadem via qua redduntur, invitis ingesto visceribus, pestilentes veteris crapulae ructus perpetuo vomant. Eia, haec ad caelos tuta est via: Haec trama sanctiori stamini vitae adaptanda. *Peniculus 1611, i. m., 54.*

⁵⁸ *Malleus...*, i. m.

⁵⁹ „Et si te sanctule, usque adeo familiares Lutheri loci urunt, cur te Plautinis et Terentianis tam obsoenis [! obsценis helyett], tam inurbanis, tam illecebrosis, cum Archisynagogis tuis implicas?” *Uo.*, 63.

tudta, hogy a Jemicius név Pázmányt rejti, így rá csak mint „vultur Cardinalitius”-ra, „bíborosi keselyűre” (Forgách Ferenc érsek 1607-ben nyerte el a bíborosi méltóságot) hivatkozik. Az evangélikus vitairatra válaszul Pázmány újra kiadta a *Peniculust*, kiegészítve a *Malleus* cáfolatával.

A *Logi alogi*, ha lehet, még mesterkéltőbb, bonyolultabb szöveg, mint az előzménye, és ahhoz hasonlóan a hangvétele is maróan gúnyos. Kérdésként merülhet fel, hogy Pázmány mennyire gondolta komolyan a *Peniculus*ban, majd a *Logi alogi*ban megválasztott nyelvi stílust. Az életmű szempontjából mindenesetre rendkívül érdekes időszak az 1609–1610-es évek. Pázmány három „határátlépést” is elkövetett egymás után. Az első az *Őt szép levél*, a szatirikus vitairat, amellyel látszólag minden előzmény nélkül „nekiment” Alvinczinek. A második a kálvini tanítás lejárátását megcélzó *Az Nagy Calvinus Jánosnak Hiszekegy Istene*, és végül a harmadik a *Peniculus papporum*, amelynek modoros latinsága szöges ellentétben áll hangnemének durvaságával. Bár mindhárom vitairat mélyen felháborította a hazai protestánsokat, mégis a talán legdurvábbnak mondható *Peniculus*nak volt a legkisebb visszhangja. Valószínűleg ez annak volt köszönhető, hogy a célba vett lutheránus lelkész-értelmiségen kívül mást nem nagyon érdekelt a mű, illetve más nem is nagyon értette annak latinját.

Pázmány tíz évvel későbbi politikai jellegű vitairataiban jóval mérsékeltebb hangot üt meg, ezekben inkább a racionális-logikai érvekre épülő argumentáció uralkodik. A Bethlen Gábor nevéhez fűződő 1619–1621 közötti rendi belháború idején keletkezett számos pamflet írásából Pázmány is kivette a részét. A *Falsae originis motuum Hungaricorum succincta refutatio*, vagy röviden *Refutatio* 1619-ben jelent meg Bécsben, válaszul a protestáns rendeknek az az évi pozsonyi országgyűlésen elszenvedett sérelmeit összefoglaló kiadványára (*Ordinum regni Hungariae ... responsum et attestatio*, Pozsony, 1619).⁶⁰ Pázmány neve ugyan nem szerepel a pamflet címlapján,

⁶⁰ [PÁZMÁNY Péter], *Falsae originis motuum Hungaricorum succincta refutatio*, Bécs, [Gregor Gelbhaar], 1619. (RMK II, 397.) *Ordinum regni Hungariae ad propositiones in Comitibus Posoniensibus anni MDCXIX. responsum et attestatio*, s. l., s. n., 1619. (RMK II, 396.) Utóbbi kiadvány magyar fordítása is megjelent: *A Magyar Királyság rendjeinek válasza és bizonyágtétele az 1619. évi pozsonyi országgyűlésen tett előterjesztésre*, ford. SZABÓ Ádám = *Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás történetéhez*, II, szerk. BÁTHORY Orsolya, BENE Sándor, KÁRMÁN Gábor, ZÁSKALICZKY Márton, Bp., reciti, 2020 (Bibliotheca Hungariae Politica – Magyar Politikai Könyvtár), 97–126. – A *Falsae originis... refutatio* az 1619-es *Querela Hungariae*-vel induló polémiabokor egyik darabja. Erre, a nagy valószínűséggel valóban Alvinczi által írt *Querelarum inclyti regni Hungariae [...] defensio* ([s. l.], 1620) válaszolt. HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21), 138; HELTAI, *Műfajok és művek ...*, i. m., 285. – A *Falsae originis...refutatiót* a korabeli politikai diskurzusok kontextusában Kármán Gábor vizsgálta és elemezte. KÁRMÁN Gábor, *Bethlen Gábor soha meg nem írt manifestuma: A II. Ferdinánd elleni magyarországi háború legitimációja 1619–1620-ban* = *Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon*, szerk. KÁRMÁN Gábor, ZÁSKALICZKY Márton, Bp., reciti, 2019, 164–171.

és magáról egyes szám harmadik személyben ír a műben, a magyarországi kortársak azonban bizonyosan tudták, hogy ő a szerző. A *Refutatió*t 1620-ban Augsburgban is kinyomtatták, az özvegy Sara Mangin nyomdájában, ahol egyébként több más Bethlen-ellenes császári propagandanyomtatvány is napvilágot látott ebben az időszakban.⁶¹ Az írás latinul és németül is megjelent, mivel a Habsburg-udvar joggal számíthatott a harmincéves háború valamennyi mozzanatát amúgy is figyelemmel kísérő nyugat-európai olvasóközönség érdeklődésére.⁶² Bethlen hívei első, nagy horderejű tiltakozásukat a *Querela Hungariae*-t magyar–latin bilingvis kiadásban is megjelentették – ez ösztönözhetette vélhetőleg Pázmányt a *Refutatio* magyarra fordítására. *Az magyarországi támadásoknak hamissan költött eredetinek rövid, velős hamissítása* című fordítást a latin szöveggel együtt 1620-ban ki is adta.⁶³ Ez a kétnyelvű kiadás azért érdekes számunkra, mert a latin és a magyar verzió együttes vizsgálatából kiderül, Pázmány hogyan értette pontosan a saját latin szövegét. Hálával tartozunk Pázmánynak az „önfordításért”, mert ezzel egy kisebb szótárat adott saját latinságához. A latin ugyanis alapvetően egy lezárt szókinccsel rendelkező klasszikus nyelv, és a rendelkezésünkre álló szótárak fordításai sokszor nem képesek teljes mértékben visszaadni az adott szó különféle szövegkontextusokban megképződő másodlagos, hangulati, érzelmi többlettel bíró jelentésárnyalatait.

⁶¹ ALMÁSI Gábor, *A Secretissima instructio (1620): A kora újkori politikai paradigmaváltás egy Bethlen-kori röpirat tükrében*, Bp., Az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke – Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2014, 49–50.

⁶² [PÁZMÁNY Péter], *Ungerischer Rebellions Brunn, Das ist: Wahrer Gegenbericht Wider die Unwahre Inzicht: Als ob Ihr Kayserliche Mayest: an jetzigen Ungerischen Unwesen die Schuldt hett. Oder Woher dieselbige Unruhe entsprungen: Getreulich Auß dem Latein ins Teutsche versetzt*, Augsburg, Sara Mangin Wittib, 1620. (RMK III, 1277, RMK III, 1278.)

⁶³ [PÁZMÁNY Péter], *Falsae originis motuum Hungaricorum succincta refutatio / Az magyarországi támadásoknak hamissan költött eredetinek rövid velős hamissítása*, [Bécs], [Gelbhaar], 1620. (RMNy 1983, 1202.) a szöveg legújabb kiadása: PÁZMÁNY Péter, *Falsae originis motuum Hungaricorum succincta refutatio / Az magyarországi támadásoknak hamissan költött eredetinek rövid, velős hamissítása*, kiad. Kiss József = PPOO VI, 471–519.

Ennek szemléltetéséül csak néhány érdekesebb példát emeltem ki a szövegből az *Opera Omnia* VI. kötetében lévő szövegkiadás felhasználásával.

oldalszám	<i>Falsae originis ... Refutatio</i>	<i>Az magyarországi támadásoknak [...]</i>
479.	Nam factiosi quidam, ac male feriat homines	Mert némely zenebonás és furt agyu emberek
481.	Scribae nonnulli ac forenses rabulae , seditionum flabella , praetextum, fucum ac mangonium disquirunt, [...]	némely Irodeákok és piaczi csélcsepok, a' vizálkodásnak fujo i palástot, kendőzött és álорczat keresnek, [...]
507.	Luculentum et illud falsi crimen est	Az is nyilván-való kezes-lábas hazugság
474.	[...] si veras ac solidas non possent, fucatas certe et ad speciem non aspernendas temeritatis audaciaeque suae rationes obtenderent , sicque invidiam effusi sanguinis innoxii, vastitatisque provinciarum, quae fere comitari solent hosce motus, a se removerent.	ha igaz és erős okait nem adhatná az ő vakmerősége nek, mind az által, valami palástos és álорczás okait keresné k, és úgy az ártatlan vér kiontásának, a tartományok pusztulásának, melyek gyakorta követik az illetően támadásokat, gyűlölségét magoktól eltávoztatnák.

Látjuk, hogy Pázmány fordításában a latinnál jóval kifejezőbb anyanyelvi változatok jöttek létre. Például az olyan jelzőket, mint a *factiosi* (pártoskodó, lármás) és a Horatiustól származó *male feriat* (rosszkor ünnepnapot tartó, vagyis henyélő emberek) a jóval érzékletesebb „zenebonás” és „furt agyu” kifejezésekkel adja vissza.⁶⁴ A következő példában a „rabula” szót érdekes módon Szenci Molnár *Dictionarium*-a adja vissza a Pázmányéhoz hasonló jelentéssel („Czelczapo prokator”), a sokszor emlegetett Calepinusban mindössze a „Prokator” fordítás szerepel.⁶⁵ (A jogcsavaró, szócsavaró jelentésű *rabulista* is a *rabulára* vezethető vissza.) A *forenses rabulae*

⁶⁴ Quintus HORATIUS Flaccus, *Odae*, 4.6.14

⁶⁵ *Rabula* = SZENCI MOLNÁR, *Dictionarium...*, i. m.; Ambrosii Calepini *Dictionarium Decem Lingvarum*, Lygdvni, M. D. LXXXV: *Calepinus latin-magyar szótára 1585-ből*, s. a. r. MELICH János, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1912, 266.

Cicerónál a „törvényszéki szószátyár ügyvédek” jelentette, és az 1694-es ügyvédi rendtartás is ilyen értelemben használta.⁶⁶ Figyelemre méltó, hogy Pázmány a „piaci csélcsapok” népnyelvi fordulattal általánosítja a kifejezés értelmét, holott a szövegben lévő, többször is emlegetett *scribae* (íródeákok, az írástudó értelmiségiek) mellett az jelenthetné akár a Bethlen ügyét szolgáló, szörszálhasogató jogászokat is. Szintén klasszikus latin kifejezés a *flabellum seditionis*, Cicero alkalmazta ezt a metaforát egyik védőbeszédében.⁶⁷ Az elokúciós alakzatok közül a halmozás (*congeries*) fordítására jó példa a *praetextum, fucum ac mangonium* visszaadása úgy, mint „palástot, kendőzött és álorczat”. A római jogból vett és épp ezért semleges stílusértékű *falsi crimen* (a hazugság vétke) kifejezés is sokkal figyelemfelkeltőbb „kezes-lábas hazugságként”. A táblázat utolsó sorában lévő részlet arra jó példa, hogy Pázmány olykor tömörebben fejezi ki magyarul a latinul megírt tartalmat. Így a *rationes temeritatis audaciaeque* (= vakmerőségük és merészségük okai) szókapcsolatot csak az egyik elem fordításával adja vissza magyarul. A *fucatus* a görög eredetű *fucus* (bíborfesték, pirosító) szóra megy vissza, innen a jelentése a „kendőzött”, Pázmánynál a „palástolt”. Az *ad speciem non aspernandas ... rationes* (= látszólag nem megvetésre méltó okokat) szerkezetet, (retorikai alakzatként litotészt) „álorcásnak” fordítja.

⁶⁶ „non enim declamatorem aliquem de ludo aut **rabulam de foro** [...] quaerimus” M. Tullius CICERO, *Orator*, XV, 47. Az 5. századi püspök-író Sidonius Apollinarisnál is a „szócsavaró ügyvédek” jelentésben áll a *rabulae forenses* (Vö. *Epistolae*, 4.3.10). – Az 1694-ben I. Lipót által kiadott ügyvédi rendtartás, a *Statutum per Advocatos Causarum, seu Procuratores Regni Observandum* szerint a nemesi rendre rossz fényt vető ügyvédek egyik fajtája a *rabulae forenses*, „akik csak bőbeszédűségükkel érvényesülnek a törvényszéken, mert a jogot nem tanulták, se tudásuk, se lelkiismeretük, se ítélőképességük, hanem csak merészségük és nagy hangjuk van.” ZLINSZKY János, *Az ügyvédség kialakulása Magyarországon és története Fejér megyében* (1974) = Z. J., *A XII táblától a 12 ponton át a magánjog új törvénykönyvéig: Válogatott tanulmányok*, Bp., Szent István Társulat, 2013, 42.

⁶⁷ CICERO, *Pro Flacco*, 54. „[...] nyelve fűjtatóként szította [...] a zavargás lángját.” CICERO, *Lucius Valerius Flaccus védelmében* = Marcus Tullius CICERO *Összes perbeszédei*, ford., jegyz., bev. NÓTÁRI Tamás, Szeged, Lectum, 2010, 801.

Ugyancsak érdemes megfigyelni, hogyan fordítja Pázmány ugyanazt a latin szót más és más kontextusban. Példaként a *iacto* ige derivált alakjait gyűjtöttem ki a műből. Az ige „szóba hoz, megemlít” jelentését a magyar verzió háromféleképpen is visszaadja, úgyis mint „rebesget”, „csacsog”, „kottyant”. A *iactónak* a bővítményeivel való együtt fordításai eredményezik a „fenyeget”, „habzik”, „lövöldözik” alakokat.

<i>Falsae originis... Refutatio</i>		<i>Az magyarországi támadásoknak...</i>
iacto, iactare = dob, vet, hány; mondogat stb.		
475.	veluti in altissimo iactata Oceano	nem különben mint ha a' feneketlen tengernek közepin habzott volna
482.	iactant	rebesgetnek
482.	iactantur	csacsognak
491.	minas a' quibusdam iactatas	némellyek megfenyegették azokat
502.	minas iactarunt	fenyegették
492.	iactatur	kottyantnak
507.	iactantur scommata	gyalázatos tréfákkal lövöldözik (ti. Esterházy Miklóst és Horváth Gáspárt)

A *Refutatio*, jóllehet általában a Habsburg udvarral szembeforduló rendeknek szól, amennyiben az írás az ő sérelmeiket taglaló memorandum cáfolata, a pamflet konkrét megszólítottjai a „scribae”, Pázmány fordításában az „íródeákok”, vagyis a korabeli országgyűléseken a protestáns rendek környékén forgolódó értelmiségiek, vélhetőleg nagyjából azok, akik a *Querela Hungariae* összeállításában is részt vettek. Pázmány érezhetően őket tette felelőssé a felkelés kirobbanásáért, írása elején (474.) és végén (518.) ezt világosan ki is jelenti. A neheztelését azzal is kifejezi, hogy a *scribae*-t, annak első előfordulásakor gúnyos kicsinyítőképzővel fordítja.

474.	Idipsum nunc in martiali illo Pannonico tractu, non satis consulto, a Scribis aliquibus tentatum, qui nuperos contra Sacratiss: Caesaream Regiamque Maiestatem excitatos motus defendere, invidiamque tumultus perniciosissimi, contra Ius ac fas paucorum temeritate concitati, in suam Sacratissimam Maiestatem derivare non reformidant: [...]	Ugyan ezent nem szintén okosan, megkésértették némelly Iródeákotcskák amaz Vitézlő magyarországi tartományban, kik a' felszentelt Királyi és Császári Fölség ellen való minapi támadásokat ótal-mazni igyekeztvén a' veszedelmes zűrzavarnak okát, melly egynéhány maga feledett embereknek vakme-rőségekből indittatok, a' Fölséges Császárra akartak hárítani: [...]
518.	Atque hae sunt graves illae ac iustae (scilicet) Causae, quibus Scribae (neque enim Status ac Ordines, quibus plus inest sapientiae, quam ut has Naenias profundant) persuadere sibi similibusque nituntur iustam Rebellionis causam seditiosos quosdam habuisse. Quae tamen quam frivola, quam a veritate ac ingenua sinceritate sint aliena, vel ex iis solis, quae carptim attigimus, nullo negotio cordati viri deprehendant.	És ezek (hogymár) amaz méltó és igaz Okok, mellyekkel az Iródeákok (mert nem a Statusok és Rendek, kikben több okosság vagy, hogy sem mint ilyen kábaságokat hintenének) magokkal és magokhoz hasonlókkal el akarják hitetni, hogy némelly zenebonás embereknek igaz okok vólt az Pártolkodásra. Mellyek mindazonáltal, melly igen semmire-kellők légyenek, melly távol estenek az igazságtól, csak azokból is, mellyeket futó-félbe érengettünk, nagy könnyen eszekbe vehetik az okos emberek.

Az íródeákat a későbbiekben is ironikus, illetve dehonesztáló jelzőkkel és értelmezőkkel együtt emlegeti.

Ea igitur solum, quae in Conventu Posoniensi, non quidem a Statibus ac Ordinibus, sed a Scribarum liber-rimis ⁶⁸ congesta sunt, Regiamque personam concernunt, libera ac sincera veritate ponderemus.	Azokáért csak azokat, melyeket a' Posoni Gyűlésbe, nem a' Statusok ugyan és Rendek. Hanem a' nyel-ves Iródeákok öszve hordottak és a' Királynak személyét nézik, szabad és nyilván való igazsággal megfontoljuk.
Sed videamus tamen, quibus non quidem Argumentis, sed inanibus suspicionibus invitam ac coactam fuisse Electionem Suae Maiestatis contendunt Scribarum examina.	De lássuk mégis micsoda, nem mondom bizonyításokkal, hanem heába való gyanakodásokkal vitattya az Iródeákoknak raja , hogy az ő Felsége választása kedvetlenül és kénytelenül lött.
Sed, ut iudicio ac voluntate turbati sunt Scribae, calumniarum textores , sic omnia confuse ac inordinate permiscenda sibi existimarunt.	De a' mint hogy ítéletekbe és akaratyokba felzavarottanak az Iródeákok, hazugságoknak szövő takácsi , azonképpen mindeneket réndnélkül öszve zurnak zavernak.
Sed Scribae, calumniarum consarcinatores , ut odiose traducant, non ut solida veritate nitantur, elaborant.	De az Iródeákok, az hazugságnak kohlói , nem munkálkodnak abban, hogy valóságos igazsághoz támaszkodjanak, hanem hogy egyebeket gyűlölségesen gyalázzanak.
Videtis, Scribarum inconsultissimi	Láttjátok-é, ítélet-nélkül-való Író-deákok
criminales Scribae,	patvarkodó Író-deákok

⁶⁸ A *liberrimi* alapfoka, a *liber* melléknév jelentése a korabeli szótárakban: „szabados”. (SZENCI MOLNÁR, *Dictionarium* ..., i. m., V4[v]; *Calepinus* ..., i. m., 187.) Pázmány a szabados, zabolátlan viselkedésből a nyelveskedést, a tiszteletlenségből fakadó feleselgetést, perlekedést találja a leginkább hangsúlyozandónak.

Pázmány Péter latinsága

Sed pergo et in caeteris quoque non observati Diplomatis Conditionibus, Scribarum vaniloquentiam com-monstro.	De elébb mégyek és az Íródeákoknak az Levél egyéb Conditióinak meg nem tartása-felől heába-való csá-csogásokat megmutatom.
Regrediuntur religiosissimi Scribae ad Religionem	Visszatérnek az Hit-óltalmazó Író-deákok az Hit dolgára

Pázmány mindemellett nagyrészt lényegre törően cáfolja a *Refutatió*ban az 1619-es országgyűlési iratban foglalt gravámeneket, hangvétele ennek megfelelően a legtöbbször higgadt és világos. Ahogyan azt a bevezetőben ígéri, cáfolatát a világi törvényekre, hiteles dokumentumokra és a közelmúlt mindenki előtt ismert történéseire alapozza. A racionális érvekre épülő argumentációt csak néhány esetben szakítja meg egy-egy szenvedélyes hangvételű közbeékelés, így például, amikor a vádak visszafordítása gyanánt a protestánsoknak rója fel a katolikusok ellen elkövetett bűntetteket, köztük a kassai vértanúk meggyilkolását.

Quid dicam de barbara illa Cassouiensi feritate? Marcum Crisinum, Canonicum Strigoniensem, duosque alios probatissimae vitae sacerdotes, Soc. Iesu Religiosos, Steph. Pungratz et Melchiorum Grodecium, cum nullis verborum minis, aut blanditijs adigere potuissent, vt fidem Catholicam eiurare: crudelissimis vulneribus conficiunt, ac caeteros quidem mortuos, vnum adhuc spirantem, in faedissimam cloacam conijciunt, et vel ibi obsordescere permittunt, vel (vt fama fert) carnificis opera (proh scelus, aeternis flammis vindicandum) extrahunt, ac rursus in fimum, foetutinasque aedium Bocacij, Canificum ministerio, sanctissimorum Martyrum, caelo, aurisque laquearibus dignas reliquas condunt.	Mit mondgyak amaz Kassai fene dühös-ségről? Crisinus Marcust, Esztergami Canonokot és más két tökéletes életű Papokat, a' Jesus társaságabeli szerzeteseket, Pungratz Istvánt és Grodecius Menyhártot, midőn semmi fenyegető, auagy hitegető beszédekkel reá nem vihették volna, hogy a' közönséges Keresztyén hitet meg tagadnák: kegyetlen sebekkel megölték és a' többit halva, az egyiket kedig holt elevenen a' bűdös árnyék székebe vetették és avagy ott hat-tak, hogy megrothadgyanak, avagy (a' mint hirül beszéllek) hóhérral (őh örök tűzzel büntetendő vétek) kivonyatták és a' Szent Martyroknak mennyországba és arany menyezetekbe való méltóságos erekljüket a' hóhérok által is meg ganéba és a' Bokatius házának való moslékba eltemették.
---	--

Pázmány másik politikai röpirata már az 1620. november 8-án lezajlott, Bethlen vereségével végződött fehérhegyi csata után jelent meg.

Az 1620 május–augusztusában Besztercebányán összeült országgyűlés Bethlen Gábor politikájának időleges betetőzését jelentette. A rendek mellett, hogy II. Ferdinándot megfosztva trónjától Bethlent választották királlyá, a Habsburgokat támogató katolikus egyházat is megfosztották birtokaitól, kiváltságaitól, valamint több, a katolikus egyházszervezetet érintő intézkedést fogadtak el. Az ország minden nyomorúságáért felelőssé tett jezsuitákat, valamint Pázmány Péter esztergomi érseket és Balásfi Tamás boszniai címzetes püspököt örökre száműzték a Magyar Királyság területéről. Pázmányt mint „az ország és a köznyugalom megzavaróját” számos váddal illették az országgyűlési határozatok. Ezekre, illetve a besztercebányai gyűlés egyéb végzéseire a prímás, aki a háborús események elől kénytelen volt Bécsbe menekülni, a *Vindiciae ecclesiasticae* című röpirattal válaszolt 1620-ban.⁶⁹ A pamflet dedikáltja az uralkodó, II. Ferdinánd volt, a szerző is érseki minőségében írta művét, így a *Vindiciae* hangvétele alapvetően decensen higgadt. Egyházpolitikai, közjogi jellegű írás lévén, érvelése is elsősorban a ráció alapú meggyőzés szándékán alapul, tartalmában és argumentációjában a természetjog és a korabeli hatályos jog (az országgyűlési végzések és Werbőczy *Hármaskönyve*) narratíváiban mozog. Korábbi vitáirataihoz képest így viszonylag kevés az indulatokkal teli, az érzelmi alapú meggyőzést megcélzó közbeékelés. Minthogy a *Vindiciae* keletkezési körülményeit, tartalmát részletesen ismertettem egy korábbi tanulmányban, és a mű fordítása magyarul is elérhető, így most mindössze egyetlen példán mutatom be az emocionális argumentáció Pázmány által felsorakoztatott nyelvi-retorikai eszközeit.⁷⁰ Az alábbi szövegrészletben Pázmány a Besztercebányán elfogadott 24. artikulust cáfolja, miszerint ő, az esztergomi érsek volt a felkelés oka és értelmi szerzője. Pázmány a *Vindicae*-ben többször alkalmazza azt a (kézenfekvő) módszert, hogy az őt ért vádak Bethlen és hívei ellen visszafordítja, itt is ezzel a retorikai fogással él. Mondandóját Illés próféta szavaira építi fel, aki Izrael királya, Ácháb vádat magában foglaló kérdésére válaszolt ily módon: „Nem én döntöttem bajba Izraelt, hanem te s apád háza, akik elhagyátok az Úr parancsait

⁶⁹ PÁZMÁNY Péter, *Vindiciae ecclesiasticae, quibus edita a principe Bethlen in clerum Hungariae decreta divinis humanisque legibus contraria ipso jure nulla esse demonstrantur* [...], Viennae, Wolfgang Schump, 1620. (RMK III, 1287; a továbbiakban: *Vindiciae*).

⁷⁰ BÁTHORY Orsolya, *Pázmány Vindiciae-je és Balásfi Refutatioja – Két röpirat a besztercebányai országgyűlés végzései ellen = Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon*, szerk. KÁRMÁN Gábor, ZÁSZKALICZKY Márton, Bp., reciti, 2019, 197–222. A mű fordítása: PÁZMÁNY Péter, *Vindiciae Ecclesiasticae* [...] / *Az egyház jogainak védelme* [...], ford. BÁTHORY Orsolya = *Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás történetéhez, I*, szerk. BÁTHORY Orsolya, KÁRMÁN Gábor, ZÁSZKALICZKY Márton, Bp., reciti, 2019, 201–247.

s a Baálokat követték.”⁷¹ Pázmány költői kérdésekkel „sorozza meg” ellenfeleit, ezen interrogatíók között ismételtelen szerepel a kassai vértanúk esete, amelyet az előző, *Refutatió*ból vett idézetben hosszabban ismertetett. Az alábbi idézet némileg terjedelmes ugyan, viszont tartalmazza Pázmány teljes gondolatmenetét.

„Nyolcadszor. Sűrűn járja manapság az a ravaszkodás, hogy amit te magad tennél meg, azt másnak rovod fel. Bethlen is ezt csinálja velem, amikor engem tesz meg »az országban lévő zendülések okának, értelmi szerzőjének, indítékának.« Miért csodálkoznánk, ha a kálvinisták engem okolnak a saját hazaárulásuk miatt, amikor Kálvin is az ördög, illetve a megátalkodott bűnösök gonoszságának, valamint az ocsmány élvezetek értelmi szerzőjeként Istent jelöli meg.⁷² Ha Bethlen hihetővé akarná tenni állításait, meg kellene mutatnia, mely tettem, szavam, tanácsom vagy törekvésem révén, hogyan és milyen eszközökkel idéztem elő a felkelést. Talán én szólítottam fel Bethlent, hogy foglalja el Magyarországot? Én mentem Kassától egészen Telegdig elébe? Én sürgettem, hogy siessen? Én mentem Heidelbergbe azzal az ürüggyel, hogy oda tanulókat kísérek? Én fontam ott az árulás fonalát a rajnai palotagróffal? Én voltam az, aki közvetítőként alkudoztam a csehekkel Prágában? Én hoztam meg a török jóváhagyását és biztosítékait? Én támadtam meg Kassát? Én vertem bilincsbe a főkapitányt? Én öltem meg a katolikus papokat? Én zavartam össze mindent? Micsoda mesék! Én bizony úgy vélem, hogy derék és hazaszerető polgárként inkább köztiszteletre, semmint a magánembernek járó megbecsülésre kell törekednem. Ezért, ha az inkább szolgálja a köz javát, ám gyanúsítsanak meg bármilyen gazsággal, csak ne hulljon rám a zendülésnek az egész magyar népre nézve kárhozatos bűne. Egyébként meg, mivel sem gyékény, sem nyereg nem rejtheti el az állam ellen elkövetett büntett szégyenét, a nagy próféta fentebb idézett szavait kell megismételnem: Nem én döntöttem bajba a hazát, Bethlen fejedelem, hanem te és atyádnak háza.”⁷³

Idézhetnék még további szemléletes példákat a latin vitairatokból, de talán az eddigiek alapján is érzékelhető az a páratlan találékonyság és rendkívüli retorikai felkészültség, amely Pázmány klasszikus nyelvi megnyilatkozásait is jellemzi. Ahogy láttuk, akár egyetlen latin művön belül is képes a többszöri zökkenőmentes

⁷¹ 1Kir 18,18. A Káldi-Neovulgáta fordítás felhasználásával. <https://szentiras.hu/KNB/1Kir18>. (2021. 02. 06.)

⁷² Ugyanezt a gondolatot lásd: [PÁZMÁNY Péter], *Az nagi Calvinus lanosnac hiszec egy Istene [...]*, Nagyszombat, 1609, B3[r]. A mű modern kritikai kiadása: PÁZMÁNY 1609/2021.

⁷³ *Vindiciae*, 45; *Források...*, i. m., I, 243–244.

hangnemváltásra nagy magabiztossággal ingázva Cicero dolgozószobája és Vulcanus kovácsműhelye között.

Pázmány latinját biztosan a legjobb eredetiben olvasni, és az előbb bemutatott kétnyelvű példák is azt mutatják, hogy az anyanyelvi tolmácsolás is akkor tökéletes, ha azt maga Pázmány végzi el. Mindazonáltal érdemes lenne legjobb tudásunk szerint lefordítani és magyarázni ezeket a műveket, hogy a klasszikus nyelvet nem bíró olvasók is részesüljenek abból a páratlan élményből, amikor – Kosztolányit idézve és visszatérve a heideggeri metaforához – a „magyar próza atyja” az udvarán álló egyik, biztos alapokra épített, szép és kényelmes házából átmegy a másikba, azaz: magyarról latinra vált. Ma, a szűkebb udvarok és sokkal kisebb házak korában ez különösen figyelemreméltó és inspiráló teljesítmény.